

ЧАСТИНА 1

«Чому так тихо? А це дерева мовчать чи розмовляють? Напевно — розмовляють, бо чого б ото листя шелесь-шелесь, тихіше, голосніше, й гіллям розмахують, наче руками. От коли б вони ще й ходили...» — Хлопчик, що лежав на землі, підвівся на лікоть і втупив замислений погляд у стовбур старого в'яза з чималим дуплом між двома великими гілками. Йому страшенно хотілося засунути руку в те дупло й помацати, але він боявся видрати гадюку замість маленьких у дрібну крапочку яєць, тому дитячий погляд ковзнув униз, де з-під землі вилізло товсте покручене коріння. Уявив, як би ото в'яз ішов: тупу-тупу, а за ним стара кривобока береза, що аж схилилася до в'яза і наче щось йому нашіптує. Мабуть, береза кульгала б, як руда Пронька, що живе на краю хутора. За березою ішла б ліщина. У неї ніжки маленькі, тоненькі: дріб-дріб... Перевів погляд з одного дерева на інше, сам собі посміхнувся, потім знову ліг, підклав руки під голову і задивився у небо. Захотілося, щоб ота біла хмарка зачепилася за верхівку якогось дерева й зависла. Він би тоді поліз і помацав руками — з чого вона: з вати чи снігу? Ні, нехай краще зачепиться темніша...

— Даньо, Да-а-ань! — почувся віддалік голос баби Марини, але Даньо й голови не повернув у той бік — нехай гукає, він і сам дорогу знайде, не маленький.

— Данило, де ти? Данило! — різкий голос матері гукав зовсім близько.

Хлопчик схопився і, мов сполохане зайчєня, кинувся у зарості — не хотів, щоб знайшла мати, — нехай би вже баба.

— Даньо, Да-ань! — Еге, баба кричить далеко, а мати он озирається на всі боки, вдивляється поміж дерев.

— Данило-о-о! — кричить, і її голос іще більше лякає малого. Він хоче заплакати, але боїться. Помічає, що в лісі темніє. А мати вже губиться у гущавині, тільки голос чути близько.

— Мамо! — злякано кричить і вибігає зі схованки. — Мамо, я тут!

Лясь-лясь... Мати б'є по обличчю, щось каже, але Дань не чує, бо аж у вухах дзвенить від тих ляпасів. Баба, та біла б нижче спини й не так боляче.

— Що ти робиш, Марто? — літня жінка виринула з-за дерев, обхопила руками онука й гнівно глянула на невістку.

— Учү. Ти ж не учиш, раз вони у тебе з дому сходять. — Мартине обличчя теж зле й перелякане. Даню здавалося, що вона зараз вирве його від баби, і він міцно вчепився за квітчасту широку спідницю.

— Марто, це дитина. Не гніви Бога. — Марина пригорнула до себе онука.

Вони деякий час мовчки дивилися одна на одну, а Дань не втримався і голосно схлипнув.

— Маріуцо, — здалася мати, але бабу назвала так, як називала завжди, коли сердилася, — загубиться він або втопиться у болоті, не тобі люди в очі лізтимуть — не догледіла, а мені. Сама ти все добре знаєш. Данила вчити треба — скільки разів ми його тут шукали. Наче накупився. Тільки й думай, щоб десь чорти не занесли. Сказано — через міст не ходити, то нехай слухається. Цього разу я вже Грицьку розкажу, а то ви всі хороші, одна я погана.

У баби на очі навернулися сльози:

— Не треба, Марто. Він же приб'є малого. Я тепер з нього очей не спущу. — Сердито, але не боляче смикнула Даня за вухо.

— Прищепну до спідниці, і з двору не вийде. — Взяла онука за руку: — Чув, що я сказала? Чого тебе нечиста сила аж сюди занесла?

Дань опустив кучеряву голівку й задивився на свої ноги.

— І босий... — Марта глянула на свекруху, — наче нічого взути. — Сказала не те, що подумала, та Марина вгадала її думку.

Смеркалося, коли виходили з лісу й підійшли до вузького дерев'яного мостика, перекинутого через болотисту річечку, що розділяла хутір і ліс. За річкою починалися людські городи, за городами — сади, у яких потонули хати, і серед них стара, під солом'яним дахом, Маринина хата. Обидві разом глянули на ту хату, і кожна подумала про своє: Марта — щоб швидше перебраться в село, у новий просторий будинок, подалі від цього здичавілого хутірського життя, Марина — з тугою, що мусить на старості літ кидати рідну оселю, де зжилася і звиклася зі своєю долею і любила не тільки те, чим сьогодні жила, а й своє минуле, яке озирало по той бік ріки столітнім явором, дихало теплим вітром, що ніс із лісу то запах прілого листя ранньою весною, то солодкий — липи чи гіркуватий — деревію наприкінці літа. Тут була її воля.

— Бабо, глянь — цигани приїхали! — радісно вигукнув Дань і висмикнув руку з теплої долоні.

Жінки спинилися: молодша чомусь змінилася на обличчі, а старша радісно посміхнулася.

— Куди ти? — наздогнала Марта хлопчика, що вже був чкурнув у бік циганських кибиток. — Хочеш спробувати батькової нагайки?

Хлопчик злякано зіщулювся й увібрав голову в плечі. У хаті під портретом Леніна лежала нагайка. Батько ніколи не клав її в інше місце, бо ці дві речі були для нього символами: перша — розуму, друга — покори. Часто брав нагайку, і часто вона опускалася на плечі малого або його старшого брата — Юрка, мовчазного, з чорними, як і в Даня, кучерями, але темнокарими очима. У Данилка ж очі блакитні, аж прозорі, немов на диво всім, хто помічав ту блакить під ламаними дугами бровенят.

— Я, мамо, тільки хотів глянути на них, — благально виправдався хлопчик.

— Не підходь, бо вкрадуть, — наказала Марта. — І близько щоб... А батько їх сьогодні прожене.

— Чого це? — спробувала заперечити Марина, та невістка нічого не відповіла, стисла Даня за руку і повела до хати. У хаті наказала разом із Юрком лізти на піч. Сама ж узяла порожні відра й пішла до колодязя. Почула віддалік гуркіт мотоцикла, швидко набрала води, але не понесла додому, лише трохи відійшла від колодязя й поставила відра. Чекала, чи зупиниться мотоцикл біля циган, що вже повипрягали коней і готували на вогні вечерю. Мотоцикл не зупинився, і Марта не знала — радіти з того чи ні. Підняла відра й заспішила до двору.

— Гриша їде, — промовила до Марини, яка великим ножем кришила біля старих ночов кропиву. — Спитає, чого так пізно пораємось.

Свекруха відірвала погляд від роботи, подивилася на невістку:

— Скажеш — корова відірвалася з прив'язі, то ходили шукати.

— Сама йому й скажеш.

Марта швидко зайшла до хати, щоб першою не зустрітися з чоловіком.

Син не сказав матері нічого й ні про що не спитав — мовчки завів мотоцикл у двір, зняв із голови шолом і сердито кинув у коляску. Марина теж не озвалася, тільки глянула і знову заходилася кришити кропиву.

— Де хлопці? — запитав Григорій у дружини, коли зайшов до хати.

— На печі он, — показала Марта рукою в бік печі. — А що таке?

— Нічого. Винеси у двір води й рушник — я трохи уміюся. — У голосі чоловіка були втома й роздратування.

Марта швидко винесла, а на подвір'ї боязко запитала:

— Бачив, скільки циган понаїхало?

Григорій не відповів, і вона мовчки зливала йому на руки теплу воду, милуючись міцними м'язами й густою засмагою. Посміхнулася назустріч суворому погляду, коли він розігнувся, узяв рушник і витер обличчя. Але чоловік ніби не помітив тієї посмішки.

— Дітей на вулицю не випускати, — наказав, дивлячись кудись поза дружиною.

— Ти думаєш, і вона з ними? — у Марти схвильовано затремтів голос.

— Навряд, — Григорій обернувся услід матері, що з дійницею пішла до корови. — Вона тут ніколи не була і навіть назви хутора не знає.

— Не знає? — здивовано перепитала дружина. — Ти їй не казав?

— А вона й не цікавилася. — Лише тепер подивився в обличчя дружині, посміхнувся. Марта зніяковіла від тієї посмішки й, наче дівчина, опустила очі. — Думаю, вона десь на Галичині, у родичів. Сюди не прийде. Що їй тут робити?

— А діти? — мимоволі вихопилося у Марти.

— Що — діти? Вони їй потрібні? — кинув сердито. — Коли б думала про дітей, то не лишила б і не потяглася

з табором. Завтра вранці скажу, щоб забиралися, — не проганяти ж на ніч. А мати нехай і на поріг не пускає.

— Так вона тебе й послухає. — Марта зайшла за чоловіком до хати, заходилася готувати вечерю.

— Послухає, — промовив самовпевнено Григорій, узяв на комині великої печі сірники й засвітив газову лампу. — Чогось дітей зовсім не чути — нехай злязять їсти. — Зазирнув на піч — дві кучеряві голівки лежали на старих подушках. — Позасинали голодні, — глянув на дружину й додав розважливо: — Нічого, завтра наїдяться.

До хати зайшла Марина, поставила на лавку дійницю з молоком, запитливо глянула на Марту, потім — на сина і заспокоїлась.

Вона виглядала б іще не старою, коли б не сивіюче волосся. Була із сербських циган, яким Франц Йосип дарував графський титул за особливі заслуги перед королем. Під час Першої світової війни цей титулований рід кинув батьківщину й пішов блукати по світах разом з іншими у пошуках кращої долі. Частина їх обрусіла, а частина, як і раніше, кочувала невеликими таборами. По дорозі не цуралися заходити до одноплемінників, що жили осіло. Марина зовні жила селянським життям, але в душі була циганкою, і час нічого не міняв. Ця роздвоєність Марини — Маріуци пов'язувала її з минулим і часто сварила із сім'єю, яка гордувала такими родичами.

Сьогодні нарочито довго поралася на вулиці, раз у раз позираючи на багаття, де було видно темні постаті. Раніше б і сама пішла туди, допізна сиділа коло вогню, що зігрівав і досі її душу, розпитала про знайомих та родичів. Потім забрала б до себе стільки старих і малих, скільки могла вмістити її маленька хата.

Цигани знали Маріуцу й робили чималий гак на своєму шляху, щоб її провідати. По кілька днів жили на хуторі:

старші сиділи днями в саду, а молодші розходилися по навколишніх селах — ворожили, дурили, випрошували. Хлопці пасли коней біля річки, чоловіки лагодили кибитки, щоб потім знову їхати далі. Дякували Маріуці за гостину й рушали, обіцяючи колись іще заїхати. А вона з табором, що відїжджав, кланялася родичам і тим, кого знала і пам'ятала.

Із цього табору ніхто не зайшов до Маріуці. Вона б сама пішла туди, та боялася сина. Потім вирішила, що то незнайомий табір, бо такого ще не було, щоб її двір обминули. Позакривала худобу і стала на подвір'ї, роздумуючи, куди йти, — в хату йти не хотілося. Відчинила хвіртку на вулицю, але її спинив Григорій:

— Куди це ти, мамо?

Хотіла сказати, що іще її воля іти, куди хоче, та не сказала. Постояла у хвіртці, потім мовчки повернулася до хати.

Вранці син, аж поки не поснідав і не почав збиратися на роботу, не обізвався до неї. А коли вже йшов, у дверях обернувся:

— Не додумайся циган впустити, — сказав, мовби Маріуца була не його матір'ю, а кимсь чужим і недоумкуватим.

Та спершу розгубилася, а потім вийшла за ним у двір і кинула, як могла, зневажливо:

— А сам ти хто? Поглянь на себе у дзеркало. — У голосі матері була неприхована образа.

— Я, мамо, — Григорій не дивився на неї, а взявся за руль мотоцикла й, упираючись, повів до воріт, — я — інженер із вищою освітою. По паспорту — українець, як ти знаєш. І дід у мене був не конокрад якийсь, і батько не волочився по світу, а хату оцю збудував і колгосп на ноги піднімав. — Зупинився перед ворітьми, сам собі відчинив, потім подивився у той бік, де стояв циганський

табір. — І я не хочу, щоб твоїми немитими родичами смерділо навіть у дворі. Хоча я зараз їх потурю від хутора, а не поїдуть — міліцію викличу.

— Що? — змінилася на обличчі Маріуца. — Міліцію? Ще не було такого...

Але син не дослухав, вивів мотоцикл на вулицю і поїхав у бік табору. У неї болісно стиснулося серце, коли побачила, як за кілька хвилин там заметушилися, почали впрягати у кибитки коней. А потім табір пішов. Не витираючи сліз, Маріуца стояла біля ганку, скривджена не тільки сином, а й оцим слухняним від'їздом одноплемінників.

Трохи пізніше велосипедом на роботу поїхала Марта. Маріуца залишилася з дітьми сама, попоралася і зайшла до хати. Зібрала на столі немитий посуд, хотіла нести, щоб поставити на лавку біля печі, та мало не впустила — двері відчинилися, і на порозі стала розповніла, із сердитим обличчям циганка.

— Захаріє! — зойкнула Маріуца.

— Ага, — кивнула та і додала замість вітання: — Може, й ти нас уже відцуралася, як твій синок?

— Таке скажеш. — У Маріуци знову на очі навернулися сльози. Вона поставила посуд на лавку й підійшла до циганки. — Здрастуй, сестро. — Першою обняла Захарію. — Скільки не бачилися. То ви не поїхали, а я думала — він вас прогнав.

Захарія відсторонилася від сестриних обіймів, якийсь час мовчала, потім обвела поглядом хату. Глянула на портрет Леніна й здивовано запитала:

— Він що у тебе — партейний?

Маріуца й собі глянула, мовчки хитнула головою.

— Ну, та нічого, — ніби опам'яталася Захарія. — А де твої онуки? — дістала з кишені широкої спідниці жменю цукерок, зазирнула на піч, звідки на неї дивилися дві